भूमिका – शब्दव्युत्पत्तिशास्त्रम् इति संस्कृतभाषायाः विशेषः । यास्कमुनिना रचितं निरुक्तं व्युत्पत्तिशास्त्रविषयकः आद्यः ग्रन्थः । तस्य आधारेण शब्दमूलानाम् अन्वेषणं रोचकम् । नैकासु भारतीयभाषासु संस्कृतम् इति समानसूत्रं तथैव बहवः शब्दाः संस्कृतोद्भवाः संस्कृतसमाः वा सन्ति । अतः संस्कृतसाहाय्येन भारतीयभाषाः समलङ्कृताः। शब्दानां मूलार्थप्रतिपादनम् एव भाषाणां वैभवम् इति दर्शितम् अस्मिन् पाठे । अनेन कल्पितेन भाषासंवादेन भारतीयभाषासु सामञ्जस्यं वर्धेत ।

पुरा किल परस्परं विवदमानाः भारतीयभाषाः सर्वाः देवीं सरस्वतीं जग्मुः। सर्वाः तामूचुः, " देवि, का नु अस्मासु श्रेष्ठा?" तदा सरस्वती ताः उवाच, "आसेतुहिमाचलं भारते विराजमानाः यूयं सर्वाः भाषाः श्रेष्ठाः ।" सर्वाः अवदन्, "कथमेतत् शक्यम्?" तदा सरस्वती उवाच, "भवतीषु प्रत्येकं भाषा आत्मस्थितान् सर्वान् शब्दान् आह्वयतु ।" अथ सर्वभाषाणां कोषगताः शब्दाः तत्र सम्मिलिताः । तदा सरस्वती उवाच, "शब्दाः सर्वदा अर्थपूर्णाः भवेयुः नैव अर्थहीनाः । शब्दरूपं नाम भाषायाः शरीरम्; अर्थरूपः च आत्मा। यथा यत्र मनः रमते सः 'रामः' । यः अबोधत् सः 'बुद्धः' । चारुः वाक् यस्य सः 'चार्वाकः' । या सततम् अग्रे गच्छति सा 'गङ्गा' इत्यादयः" । अत्रान्तरे अमरकोषादयः नैके संस्कृतकोषाः अपि तत्र सम्मिलिताः । तेषु शब्दानां पर्यायशब्दाः नाम समानार्थकशब्दाः उपलब्धाः । सरस्वती पुनरवदत्, "पर्यायशब्दानां मूलार्थाः अपि चिन्तनीयाः, यथा 'वृक्षः' इति शब्दस्य विविधाः पर्यायशब्दाः सन्ति । पादपः–पादैः पिबति इति । महीरुहः–मह्याः रोहति इति । शाखी–शाखाः धारयति इति । इत्थं वृक्षस्य विविधानि लक्षणानि पर्यायशब्दाः प्रकटयन्ति । शब्दाः तु शक्तिस्वरूपाः अतः पर्यायशब्दानां यथोचितः उपयोगः करणीयः ।"

सर्वाः भाषाः ऊचुः, "अस्मदीयाः खलु एते शब्दाः ।" विहस्य देवी उवाच, "आम्, भवतीषु सर्वासु भाषासु समानसूत्रं वर्तते । तत् किमिति अन्वेष्टव्यम् ।" सर्वाः भाषाः चिन्तनमग्नाः अभवन् । अत्रान्तरे मार्जारम् अनुधावन् एकः कुक्कुरः तत्र आगच्छति । मराठीभाषा वदति, 'मांजर' । बाङ्ग्लाभाषा भाषते 'बिराल', गुजराती–हिन्दीभाषे उच्चैः कथितवत्यौ 'बिलाडी–बिल्ली' इति । कुक्कुरं दृष्ट्वा कोंकणीभाषा उक्तवती, 'सुणें' । बाङ्ग्ला–तेलुगुभाषे ऊचतुः, 'कुकुर, कुक्का' इति । तदा कोणे स्थितात् अमरकोषात् ध्वनिः प्रस्फुरितः –

ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।
कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ।
शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ।
श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ।

तदा संस्कृतेतरभाषाः अमरकोषस्थशब्दानाम् निजशब्दैः साम्यं दृष्ट्वा चकितचकिताः अभवन्। सरस्वती उवाच, "चिन्तयन्तु किल । संस्कृतेतरशब्देषु कुत्रचित् वर्णानां क्रमः विपर्यस्तः, कुत्रचित् वर्णाः लुप्ताः, कुत्रचित् नूतनवर्णाः आगताः किन्तु समानसूत्रत्वं तथैव ।" चिन्तनमग्नासु सर्वासु भाषासु सरस्वती पुनर्वदति, "उक्तं च –

'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥'

इति निर्वचनस्य पञ्च विधाः सन्ति।

निर्वचनसिद्धान्तम् अनुसृत्य सर्वेषां शब्दानां निर्वचनं भवितुम् अर्हति एव। अतः एव यास्कमुनिः वदति, "न तु एव न निर्ब्रूयात् ।"

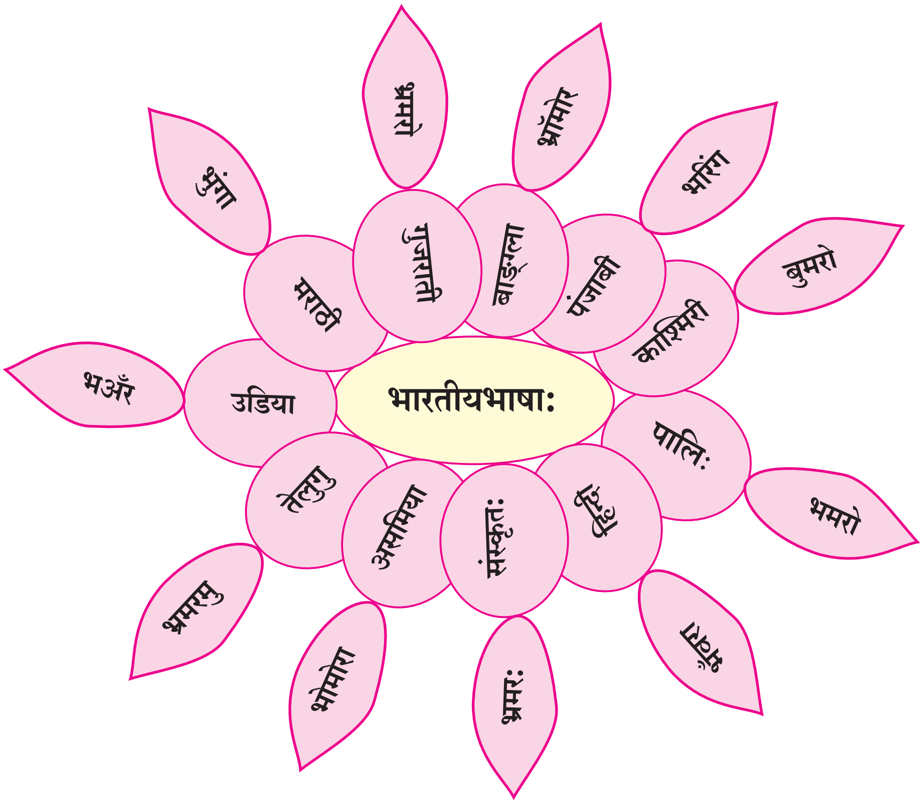

सर्वाः भाषाः तां पप्रच्छुः, ''किं नाम निर्वचनम्? का च तस्य आवश्यकता?'' इति।

सरस्वती जगाद, ''निःशेषेण वचनं निर्वचनम् इति उच्यते । शब्दानां मूलं तथा तेषाम् अर्थः एतयोः स्पष्टीकरणं नाम निर्वचनम् । स एव निरुक्तग्रन्थस्य प्रतिपाद्यः विषयः।''

भाषाः प्रत्यपृच्छन्, ''किन्तु शब्दकोषाः शब्दानाम् अर्थान् तु प्रकाशयन्ति एव। तर्हि निरुक्तस्य किं महत्त्वम्?''

सरस्वती प्रत्यवदत्, ''शब्दकोषाः अर्थप्रकाशकाः इति तु सत्यम् एव । किन्तु ते शब्दानां वर्तमानम् अर्थम् एव प्रकाशयन्ति। निरुक्तं तु शब्दानां निर्मितेः इतिहासं निःशेषं कथयति ।''

भाषाः ऊचुः, ''सम्यक् अवगतम् अधुना । लौकिक-वैदिक-संस्कृतशब्दानां निर्वचनं कर्तुं शक्यते। अपि भारतीयभाषास्थितानां शब्दानां निर्वचनं कर्तुं शक्यम्?''

सरस्वती स्मितं कृत्वा उक्तवती, ''अथ किम्? पश्यन्तु सर्वाः भवत्यः । अहम् एकं संस्कृतशब्दं वदामि । तस्य कृते स्वान् स्वान् शब्दान् झटिति वदन्तु ...भ्रमरः''।

तदा भाषाः भ्रमरवाचकैः शब्दैः युगपद् गुञ्जनम् चक्रुः- ''भृंगा (मराठी)... भमरो (गुजराती)... भ्रॉमोर (बाङ्ग्ला)... भरिंग (पंजाबी)... बुमरो (काश्मिरी)... भमरो (पालिः)...भँवरा (हिन्दी)... भोमोरा (असमिया) ... भ्रमरमु (तेलुगु) ... भअँर (उडिया)''

सरस्वती पुनः वदति, ''शब्दानां मूलार्थप्रतिपादनम् एव भाषायाः वैभवम् । नित्यं भ्रमति एव अयम् अतः **भ्रमरः** । 'भ्रम्' इति धातोः व्युत्पन्नः अयं शब्दः। अधुना अवलोकयन्तु सर्वान् एतान् शब्दान् । निर्वचन-सिद्धान्तेन स्पष्टतया अवगम्यते यत्, शब्दस्य क्व मूलं? कीदृशः च विन्यासः? कुत्र समानता? किमु भेदः? तर्कयन्तु सम्यक् ।

यूयं सर्वाः भगिनीभावं भजध्वे। न कापि श्रेष्ठा कनिष्ठा वा । यदा यदा एतादृशः संभ्रमः अहम्भावः वा युष्माकं मनसि उद्भवेत्, तदा तदा युष्माभिः शब्दानां मूलं प्रति गन्तव्यम् ।'' सरस्वत्याः वचनं श्रुत्वा सर्वाः भारतीयभाषाः भगिनीभावम् अवगम्य संवदितुम् उद्यताः।

वाग्विशेषः ।

१. निरुक्तम्- षट्सु वेदाङ्गेषु अन्यतमं निरुक्तम् । 'निघण्टु' इति वैदिकशब्दानां सूचिग्रन्थः । तद्विषये यास्काचार्येण विरचिता टीका नाम 'निरुक्तम्' । यास्काचार्यस्य कालः ख्रिस्तपूर्वं नवमम् अथवा अष्टमं शतकम् इति विद्वद्भिः मन्यते । निरुक्ते शब्दानां व्युत्पत्तिं तथा तदनुसारेण अर्थं स्पष्टीकर्तुं यत्नाः कृताः। यास्काचार्येण शब्दानां निर्वचनाय एतानि पञ्च तत्त्वानि निरूपितानि –

१) वर्णागमः – वारयति इति द्वारम् (वृ-वार् इति धातुः- द् वर्णस्य आगमः) ।

२) वर्णविपर्ययः – हिंस्-सिंहः, कस्-सिकता ।

३) वर्णविकारः – यष्टिः-लठ्ठी-लाठी (मराठी);
तृष्णा-तण्हा (पाली)-तन्हा (प्राकृतम्)- तहान (वर्णविपर्ययेण मराठीभाषायाम्);
सप्ताहः-हफ्ता (मराठी-हिन्दी) ।

४) वर्णनाशः – गम् + त्वा = गत्वा; नम् + त्वा = नत्वा (म् वर्णस्य नाशः) ।

५) धातोः अर्थातिशयेन योगः- वह्-विवाहः, प्रवाहः, वाहनम्, वाहकः, उद्वाहनम्, कार्यवाहः;
चल्-चलः; अचलः, चञ्चलः, चलनम्, चलित्रम्, सञ्चलनम् ।

२. अमरकोषः = अध्येतॄणां सुखबोधाय समानार्थकशब्दानां पद्यमयीं रचनां कृत्वा पण्डित-अमरसिंहेन अमरकोषः ग्रथितः ।

* ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् । अमरकोषः, २.५.६.१
* कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः । अमरकोषः, २.१०.२१.२
* शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः । अमरकोषः, २.१०.२२.१
* श्वाविश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी । अमरकोषः, २.१०.२२.१

शब्दार्थः ।

१) विवदमानाः – विवादं (कलहं) कुर्वाणाः ।
२) लौकिकशब्दाः – लोकव्यवहारे जनैः प्रयुज्यमानाः शब्दाः ।
३) वैदिकशब्दाः – वेदेषु प्रयुक्ताः शब्दाः ।
४) युगपत् – एकस्मिन् एव समये ।
५) व्युत्पन्नः – व्युत्पत्त्या सिद्धः ।
६) विन्यासः – संरचना ।

सन्धिविग्रहः ।

१) ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् = ओतुः + बिडालः + मार्जारः + वृषदंशकः + आखुभुक्।
२) स्यादलर्कस्तु = स्यात् + अलर्कः + तु
३) वर्णविपर्ययश्च = वर्णविपर्ययः + च ।
४) धातोस्तदर्थातिशयेन = धातोः + तदर्थातिशयेन ।
५) योगस्तदुच्यते = योगः + तत् + उच्यते ।

समासविग्रहः ।

१) आसेतुहिमाचलम् – सेतोः आरभ्य हिमाचलपर्यन्तम् । अव्ययीभावः ।

२) अर्थहीना: - अर्थेन हीना: । तृतीया-तत्पुरुष: ।
३) चिन्तनमग्ना: - चिन्तने मग्ना: । सप्तमी-तत्पुरुष: ।
४) वर्णविपर्यय: - वर्णयो: विपर्यय: । षष्ठी-तत्पुरुष: ।

रूपपरिचय: ।

१) जग्मु: - गम्-गच्छ् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम् ।
२) ऊचु: - ब्रू (२ उ.प., अत्र प.प.), वच् (२ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम् ।
३) निर्ब्रूयात् - निर् + ब्रू (२ उ.प., अत्र प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
४) पप्रच्छु: - प्र + पृच्छ्-प्रच्छ् (६ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम् ।
५) जगाद - गद् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
६) उच्यते - ब्रू (२ उ.प.), वच् (२ प.प.), कर्मणि लट्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
७) प्रकाशयन्ति - प्र + काश् (१ आ.प.), णिजन्तम्, लट्, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम् ।
८) चक्रु: - कृ (८ उ.प., अत्र प.प.), लिट्, प्रथमपुरुष:, बहुवचनम् ।
९) भ्रमति - भ्रम् (१ प.प.), लट्, प्रथमपुरुष:, एकवचनम् ।
१०) भजध्वे - भज् (१ उ.प., अत्र आ.प.), लट्, मध्यमपुरुष:, बहुवचनम् ।

भाषाभ्यास: ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) निर्वचनस्य पञ्च विधा: सन्ति ।
२) अपि भारतीयभाषास्थितानां शब्दानां निर्वचनं कर्तुं शक्यम्?

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) शब्दानाम् उपयोग: योग्य: भवेत्, यत: ... ।
अ) शब्दरूपं भाषाया: शरीरम् ।
ब) शब्दा: शक्तिस्वरूपा: ।

२) संस्कृतेतरभाषा: चकितचकिता: अभवन्, यत: ... ।
अ) तासु अतीव लघुसङ्ख्या: वर्तन्ते ।
ब) संस्कृतशब्दानाम् इतरभाषाशब्दै: च साम्यं वर्तते ।

३) सर्वा: भाषा: समाना: भवन्ति, यत: ... ।
अ) सर्वा: भाषा: नूतना: भवन्ति ।
ब) भाषासु न कापि ज्येष्ठा कनिष्ठा वा ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) सरस्वती भाषा: अवदत् - .... ।
अ) भाषाया: शरीरं शब्दरूपम्, आत्मा अर्थरूप: ।
ब) भाषाया: शरीरं अर्थरूपम्, आत्मा शब्दरूप: ।

२) निरुक्तं शब्दानां - .... ।
अ) निर्मिते: इतिहासं नि:शेषं कथयति ।

ब) वर्तमानम् अर्थम् एव प्रकाशयति ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) मह्या: रोहति इति – ☐

२) निरुक्तग्रन्थस्य कर्ता – ☐

३) निरुक्तग्रन्थस्य प्रतिपाद्य: विषय: – ☐

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) किं नाम भाषाया: आत्मा ?

२) के शक्तिस्वरूपा: ?

३) भाषाया: वैभवं किम् ?

४) निर्वचनस्य कति विधा: सन्ति ?

५) निर्वचनं नाम किम् ?

६) के अर्थप्रकाशका: ?

७) 'भ्रमर:' इति शब्द: कस्मात् धातो: आगत: ?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) सर्वा: भारतीयभाषा: देवीं पार्वतीं जग्मु: ।

२) शब्दरूपं भाषाया: आत्मा ।

३) समानार्थक-शब्दानां मूलार्था: अपि चिन्तनीया: ।

४) मराठीभाषा वदति, 'बिराल' ।

५) भास्कराचार्येण निरुक्तग्रन्थ: लिखित: ।

६) सर्वेषां शब्दानां निर्वचनं भवितुम् अर्हति एव ।

७) लौकिक-वैदिक-संस्कृतशब्दानां निर्वचनं कर्तुं शक्यते ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) भारतीयभाषा: सरस्वतीं जग्मु: ।

२) भारते विराजमाना: सर्वा: भाषा: श्रेष्ठा: ।

३) शब्दा: सर्वदा अर्थपूर्णा: भवेयु: ।

४) भाषासु समानसूत्रं वर्तते ।

५) अमरकोषात् ध्वनि: प्रस्फुरित: ।

६) निरुक्तं शब्दानां निर्मिते: इतिहासं कथयति ।

७) यूयं सर्वा: भगिनीभावं भजध्वे ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) सर्वा: ताम् ऊचु: । (सरस्वती)

२) शब्दा: सर्वदा अर्थपूर्णा: भवेयु: । (एतद्)

३) अमरकोषात् ध्वनि: प्रस्फुरित: । (इदम्)

४) शब्दानां मूलार्थप्रतिपादनम् एव भाषाया: वैभवम् । (तद्)

५) यास्काचार्येण निरुक्तग्रन्थे निरूपितम् अस्ति । (तद्)
६) भाषा: तां पप्रच्छु: । (सरस्वती)
७) पुष्पाणि परित: भ्राम्यति एष: । (भ्रमर)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) श्रेष्ठा:	संस्कृतेतरभाषा:
२) कोषगता:	क्रम:
३) यथोचित:	उपयोग:
४) चकितचकिता:	इतिहासम्
५) विपर्यस्त:	विषय:
६) लुप्ता:	भाषा:
७) प्रतिपाद्य:	वर्णा:
८) नि:शेषम्	शब्दा:

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) धातोस्तदर्थातिशयेन = ...+......... ।
२) .... = योग: + तत् + उच्यते ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) कोष्टकं पूरयत ।

१) मराठीशब्द:	....
२) संस्कृतशब्द:	....
३) बाङ्ग्लाशब्द:	....
४) गुजरातीशब्द:	बिलाडी
५) हिन्दीशब्द:	....

(आ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

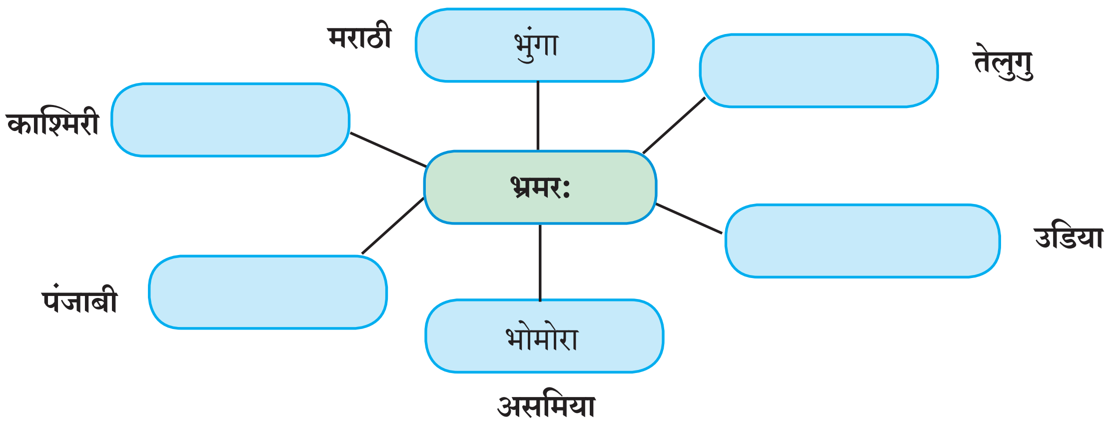

उपक्रमः –

१) भारतीयसंविधानस्य अष्टमे परिशिष्टे समाविष्टाः भाषाः काः?

२) अधोलिखितशब्दानां व्युत्पत्तिः निरुक्तग्रन्थात् अन्विष्य लिखत–

पृथ्वी, मेघः, इन्द्रः, अश्वः, तृणम् ।

***

ज्ञानरञ्जनी

अष्टावधानम्

अष्टावधानम् इति वाङ्मयेन सम्बद्धा प्राचीना क्रीडा स्पर्धा । वेदानाम् अध्ययनं तथा पठनं निर्दोषं भवतु इत्यतः पठनस्य विविधाः पद्धतयः तथा च विविधानि तन्त्राणि प्रयुक्तानि आसन् । वेदैः सह तन्त्राणि अपि परम्परया रक्षितानि । न केवलं तावदेव अपि च आधुनिककाले विशेषतः तेलङ्गाणे, आन्ध्रप्रदेशे च विद्वद्भिः तेषां तन्त्राणां पुनरुज्जीवनं कृतम्। –

- एकवारं कथितः पाठ्यांशः स्मरणीयः।
- निर्दिष्टविषये अनुक्षणं काव्यरचना करणीया।
- तस्यां काव्यरचनायां सूचनानुसारं विशिष्टस्य वृत्तस्य प्रयोगः करणीयः।
- श्लोके विशिष्टप्रकारस्य अक्षररचना साधनीया।
- तत्समये निर्दिष्टस्य विषयस्य विवेचनं करणीयम्।
- असम्बद्धतया पृष्टानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दातव्यानि।

एतादृशानि विविधानि कौशल्यानि अष्टावधाने समाविष्टानि। एवम् अष्टतः अधिकानि, षोडश अवधानानि तथा च अपवादात्मकरीत्या शतम् अवधानानि साधयन्तः विद्वांसः जनाः अद्यापि सन्ति। एतत् साधयन् जनः अवधानी इति कथ्यते। ततः च अवधानी इति अस्य जनस्य कुलस्य उपनाम भवति। अवधानिनं जनं प्रश्नं पृच्छतां विदुषां पृच्छकाः इति संज्ञा । अष्टावधानस्य कार्यक्रमस्य त्रीणि आवर्तनानि भवन्ति। यदा प्रथमद्वितीययोः आवर्तनयोः उपरिनिर्दिष्टानि कौशल्यानि परीक्ष्यन्ते तदा अन्यैः प्रश्नैः सह नूतनस्य श्लोकस्य प्रथमद्वितीयपादौ रचितौ भवतः। तथा च अन्तिमे आवर्तने तृतीयचतुर्थौ चरणौ रचितौ भवतः। कार्यक्रमस्य अन्ते पृच्छकैः पृष्टानां सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि पुनः संपूर्णतया कथ्यन्ते । अष्टावधानस्य कार्यक्रमे साधारणतः अधोनिर्दिष्टानाम् अवधानानां प्रात्यक्षिकम् एकसमयावच्छेदेन समान्तरपद्धत्या क्रियते।

१) निषिद्धाक्षरी – निर्दिष्टविषये श्लोकरचनां कुर्वतः अवधानिनः प्रत्येकम् अक्षरे रोधः क्रियते। अग्रिमम् अक्षरं किं न भवतु इति कश्चन पृच्छकः आदिशति। तदनुसारम् अवधानी श्लोकरचनां पूर्णां करोति।

२) समस्यापूर्तिः – श्लोकस्य अन्तिमः पादः दत्तः अस्ति। पूर्वस्य पादत्रयस्य रचना अवधानिना कर्तव्या ।

३) दत्तपदी – चत्वारि पदानि श्लोकरचनार्थं दत्तानि । तानि प्रयुज्य श्लोकरचना कर्तव्या ।

४) वर्णनम् – निर्दिष्टविषये काव्यात्मकं विवेचनम् अवधानिना करणीयम्।

५) न्यस्ताक्षरी – दत्तानि चत्वारि अक्षराणि विशिष्टस्थाने योजयित्वा श्लोकरचना कर्तव्या।

६) आशुकवनम् – प्रतिवारं निर्दिष्टविषये एकः सम्पूर्णः श्लोकः अवधानिना रचयितव्यः।

७) पुराणपठनम् – प्राचीनवाङ्मयतः कश्चन श्लोकं पृच्छकः कथयति। अवधानिना तस्य श्लोकस्य विवेचनं पुराणस्य पद्धत्या करणीयम् ।

८) अप्रस्तुतप्रसङ्गः – उपरिनिर्दिष्टा परीक्षा यदा प्रचलति तदा अवधानिनः एकाग्रतां विचलितां कर्तुं पृच्छकः स्वैरतया प्रश्नं पृच्छति। तस्य उत्तरम् अवधानिना तदानीमेव दातव्यम् ।

द्वितीयः पाठः । प्राचीनकाले प्रसाधनम् ।

भूमिका – प्रसाधनं कस्मै न रोचते? संस्कृतेः उषःकालादारभ्य अद्यतनीयं कालं यावत् मनुष्यः प्रसाधनप्रियः। सिन्धु-संस्कृति-विषयकेषु उत्खननेषु एका प्रसाधनपेटिका अपि उपलब्धा । प्राचीनकालात् ज्ञायते, यत् स्त्रियः प्रसाधनैः अलङ्करणं कृत्वा उत्सवेषु विलसन्ति स्म। रामायणे अनसूया सीतायै गन्धान् (perfumes) उपहृतवती इति उल्लिखितमस्ति । महाभारते द्रौपदी सैरन्ध्रीरूपेण सुदेष्णायाः प्रसाधनम् अकरोत् । कौटिलीये अर्थशास्त्रे, पुराणेषु तथा जातककथासु अपि प्रसाधनस्य कानिचन अङ्गानि वर्णितानि । आयुर्वेदग्रन्थैः प्रसाधनानाम् आरोग्यदृष्ट्या विवरणं कृतम् । प्रसाधनानां निर्माणविधयः अपि विविधग्रन्थेषु स्पष्टीकृताः। अजन्ता-वेरुल-गुहासु चित्रशिल्पेष्वपि प्रसाधिताः जनाः दृश्यन्ते ।

केश-त्वक्-मुख-नखादीनां शरीरावयवानां सौन्दर्यवर्धनम्, केशरचना, वस्त्रपरिधारणम्, भूषणधारणम्, गन्धयुक्त्यादयः सन्ति प्रसाधनकलायाः घटकाः ।

प्रसाधनं नाम मानवजीवनस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् । न केवलम् अद्यतनीये काले, अपि तु प्राचीनकालेऽपि जगत्यस्मिन् सर्वत्र सर्वे स्त्रीपुरुषाः प्रसाधनप्रियाः। वेदादिषु, ऋतुसंहार-मेघदूत-गाहासत्तसई-आदिषु संस्कृत-प्राकृतकाव्येषु तथा मानसोल्लास-बृहत्संहितादिषु शास्त्रग्रन्थेषु प्रसाधनकला वर्णिता। बौद्धवाङ्मये ललितविस्तरादिषु ग्रन्थेष्वपि प्रसाधनानां बहवः सन्दर्भाः प्राप्यन्ते। पुरातने कालेऽपि सौन्दर्यस्पर्धानाम् आयोजनं भवति स्म यथा 'जनपदकल्याणी' ('Lady of the Land') नगरसौभिनी ('Beauty of the town') ।

चित्रशिल्पेषु नैकविधाः प्रसाधनपराः जनाः दृश्यन्ते। तथा उत्खननेषु अपि प्राचीनानि प्रसाधनसाधनानि प्राप्तानि। अनेन सुष्ठु ज्ञायते यद् अतिप्राचीनकालादेव भारते न केवलं स्त्रियः, किन्तु पुरुषाः अपि प्रसाधनकलायां निपुणाः। तदर्थं विविधप्रसाधनसाहित्यस्य प्रभूतम् उपयोजनं भारतीयाः कृतवन्तः।

याः चतुषष्टिकलाः सुविदिताः, तास्वपि नैकाः प्रसाधनकलाः निर्दिष्टाः। मर्दनं, विलेपनं, केशभूषा, माल्यभूषा, परिधेयं, गन्धयुक्तिः, अलङ्करणम् इत्यादीनि प्रसाधनकलायाः षोडश अङ्गानि सन्ति ।

प्रसाधनस्य द्वौ विभागौ-आन्तरिकप्रसाधनं तथा बाह्यप्रसाधनम्। शरीरस्य निरामयत्वं नाम आन्तरिकप्रसाधनम्। तद् उचिताहार-निद्रा-जलपान-व्यायामादिकैः अवश्यमेव साध्यम्। तदनन्तरमेव बाह्यप्रसाधनानाम् उपयोजनं कर्तव्यम्। दन्तधावनं, केशसम्मार्जनं, स्नानं तथा विलेपनं प्रतिदिनं करणीयम् इति उचितमेव उपदिष्टं प्राचीनैः। स्नानार्थं फेनकं तथा वनौषधियुतानि चूर्णकानि उपलब्धानि । विलेपनेन त्वक् उज्ज्वला मृदुतरा च भवति, तथा दुर्गन्धनाशनमपि शक्यम् । ऋतुम् अनुसृत्य प्रसाधनं करणीयम् इत्यपि सूचितम्, यथा ग्रीष्मकाले चन्दनविलेपनम्, कार्पासवस्त्रपरिधानम्, मौक्तिकमालाधारणं च योग्यम्। शिशिरे ऊर्णावस्त्रं, कृष्णागरुधूपनं तथा कुङ्कुममण्डनम् उपयुक्तम् ।

केशसंवर्धनस्य कृते ब्राह्मी-आमलक-भृङ्गादि-वनौषधियुक्तेन तैलेन शिरोमर्दनम् आवश्यकम् । वराहमिहिरेण बृहत्संहितायाम् उक्तम्-

''स्रग्गन्धधूपाम्बरभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरुहस्य ।'' **(बृहत्संहिता ७७.१)**

अतः शुक्लकेशानां कृष्णीकरणम् तेनोपदिष्टम् । 'तदुपायेन बकस्य पक्षौ अपि कृष्णवर्णौ भवतः, किं पुनः कुन्तलविषये?' इति तस्य गर्वोक्तिः।

केशधूपकृते स्वेदयूकादीनां नाशो भवति तथैव केशाः सुगन्धेन विराजन्ते । चूडा-वेणी-आम्रातक-धम्मिल्लादयः केशरचनाविशेषाः माल्य-मुक्ताजालादिभिः आभरणैः रमणीयतराः दृश्यन्ते ।

मुखसौन्दर्यस्य कृते बहवः कल्पाः प्रसिद्धाः । हरिद्रामधुमिश्रितेन मुखलेपेन तथा लोध्रपुष्पपरागचूर्णेन मुखकान्तिः शालते । ललाटे शुभ्र-रक्त-कृष्णवर्णैः आरेखणीयः तिलकविशेषः। सिक्थयुक्तेन अलक्तकेन अथवा ताम्बूलेन ओष्ठौ रञ्जनीयौ । कज्जलशलाकया नेत्रयोः अलङ्करणं तथा पत्रावलीरेखणेन कपोलयोः अलङ्करणं कर्तव्यम् । नखरागेण तथा अलक्तकेन करचरणाः प्रसाधनीयाः ।

बाणकविना हर्षचरिते दुकूल-कौशेय-चीनांशुक-क्षौमादयः पटभेदाः निरूपिताः । वस्त्राणां रञ्जनं, मुक्तामणिभिः तथा भक्तिभिः सुशोभनमपि वर्णितं तेन । नागपत्तनं, प्रतिष्ठाननगरं, काशीपुरं, तथा कलिङ्ग-वङ्ग-अङ्ग-चोलादिप्रदेशाः, चीन-सिंहलादिदेशाः प्रसिद्धाः नानाविधवस्त्राणां निर्माणे ।

प्रसाधनस्य परमोत्कर्षः नाम भूषणविन्यासः। हेम-रजत-गजदन्त-शङ्खशुक्ति-मौक्तिक-रत्नादिभिः अलङ्काराणां निर्माणं भवति। भरतमुनिना वर्णितं चतुर्विधम् अलङ्करणं तथा तस्य कतिपयानि उदाहरणानि ईदृशानि सन्ति **(भरतनाट्यशास्त्रम्-२१.१२-१४)** -

आवेध्यम् - कुण्डले, नासामौक्तिकम् ।
बन्धनीयम् - केयूरम्, मेखला ।
आरोप्यम् - बहुविधाः हाराः, चूडामणिः ।
प्रक्षेप्यम् - नूपुरौ, कङ्कणानि ।

'बहुभूषणं खेदकरम्, लघुभूषणं श्लाघ्यम्' एतदपि सूचितं भरतमुनिना । **(नाट्यशास्त्रम्-२१.४६-४८)**

सुगन्धीनि मृदुतराणि पुष्पभूषणान्यपि सर्वलोकप्रियाणि । यदि अशोक-कर्णिकार-सिन्दुवारादि-कुसुमालङ्काराः धार्यन्ते, तर्हि अनुक्रमेण माणिक्य-सुवर्ण- मौक्तिकादिभिः किं प्रयोजनम्?

दैनन्दिनजीवने प्रसाधनानि उपयुज्यन्ते एव, किन्तु विवाहादिषु तथैव उत्सवप्रसङ्गेषु जनाः विशेषेण प्रसाधनपराः भवन्ति । प्राचीनप्रसाधनविषये अयं विशेषः लक्षणीयः नाम नैसर्गिकतया उपलब्धानां प्रसाधनानां प्राचुर्यम् । मानसोल्लासग्रन्थे प्राकृतिकसामग्र्या विलेपन-चूर्णक-तैल-गन्धादिकानां निर्माणं वर्णितम् । कृतकानि तथा रसायनबहुलानि प्रसाधनानि तत्र न दृश्यन्ते। आधुनिककालेऽपि अस्माभिः एतत् सुष्ठु अवधारणीयम् अनुकरणीयं च ।

(लेखनसाहाय्यम्-डॉ. स्मिता होटे ।)

वाग्विशेषः ।

१. चतुष्षष्टिकलाः – वात्स्यायनेन कामसूत्रम् इति ग्रन्थे चतुष्षष्टिकलानां वर्णनं कृतम् । शुक्रनीतिसारग्रन्थेऽपि ताः वर्णिताः । आलेख्यम् (चित्रकला), पुस्तकवाचनम्, तक्षणकर्माणि, देशभाषाविज्ञानम्, अभिधानकोषः, संवाहनम्, बालक्रीडनकानि, माल्यग्रथनम् इत्यादयः । तासु षोडशकलाः प्रसाधनकलायाम् अन्तर्भूताः ।

२. दुकूल–कौशेय–चीनांशुक–क्षौमादयः 'पट्टस्य' (रेशीम/silk) प्रकारविशेषाः । तेषु केचन वनस्पतिजाः तथा केचन कीटजाः ।

३. भक्तिः – विविधवर्णैः पुष्पपत्रावलिरेखणेन सुशोभीकरणम् । यथा– भक्तिच्छेदैरिव विरचिता भूतिमङ्गे गजस्य । (मेघदूतम्–पूर्वमेघः १९)

४. कविश्रेष्ठाय कालिदासाय सुवर्णरत्नाभूषणापेक्षया पुष्पशृङ्गारः अधिकतरं रोचते इति प्रतिभाति । यथा–
अशोकनिर्भत्सितपद्मरागम् आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्दुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ।। (कुमारसंभवम्, ३.५३)

५. ऋत्वनुसारं पुष्पाणि प्रसाधनार्थं योज्यन्ते स्म । यथा–
हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं, नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं, सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ।। (मेघदूतम्–उत्तरमेघः २)

६. लोध्रपुष्पम् – शुभ्रवर्णं पुष्पम् । तस्य परागान् उपयुज्य मुखलेपार्थं चूर्णं निर्मीयते स्म ।

शब्दार्थः ।

१) भृङ्गः – मार्कवः । (माका/eclipta alba)
२) कपोलः – गण्डः । (गाल/cheek)
३) धम्मिल्लः – अलङ्कृतं वेणीबन्धनम् ।
४) परिधेयम्/अम्बरम् – वस्त्रम् ।
५) गन्धयुक्तिः – सुगन्धिद्रव्यनिर्माणम् ।
६) कुङ्कुमम् – काश्मीरजम् । (केशर/saffron)
७) स्रक् – माला ।
८) शिरोरुहः – केशः ।
९) आम्रातकः – विशिष्टः केशबन्धः ।
१०) कल्पाः – मुखलेपाः ।
११) सिक्थः – मधूच्छिष्टम् । (मेण/wax)
१२) अशोकः – रक्तपुष्पयुक्तः वृक्षः ।
१३) कर्णिकारः – पीतपुष्पयुक्तः वृक्षः ।
१४) सिन्दुवारः – शुभ्रपुष्पयुक्तः वृक्षः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) प्राचीनकालेऽपि = प्राचीनकाले + अपि ।
२) जगत्यस्मिन् = जगति + अस्मिन् ।

३) सुविदितैव = सुविदिता + एव ।

समासविग्रहः ।

१) स्त्रीपुरुषाः - स्त्रियः च पुरुषाः च । इतरेतर-द्वन्द्वः ।
२) प्रतिदिनम् - दिने दिने । अव्ययीभावः ।
३) स्नानार्थम् - स्नानाय इदम् । चतुर्थी-तत्पुरुषः ।
४) वनौषधियुतानि - वने उपलब्धाः ओषधयः, वनौषधयः । मध्यमपदलोपि-कर्मधारयः ।
वनौषधिभिः युतानि । तृतीया-तत्पुरुषः ।
५) शिरोमर्दनम् - शिरसः मर्दनम् । षष्ठी-तत्पुरुषः ।
६) शुक्लशिरोरुहस्य - शुक्लाः शिरोरुहाः यस्य सः, तस्य । बहुव्रीहिः ।
७) गर्वोक्तिः - गर्वपूर्णा उक्तिः । मध्यमपदलोपि-कर्मधारयः ।

रूपपरिचयः ।

१) दृश्यन्ते - दृश्-पश्य् (१ प.प.), कर्मणि, लट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
२) कृतवन्तः - कृ (८ उ.प.), क्तवतु-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा बहुवचनम् ।
३) कर्तव्यम् - कृ (८ उ.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम्।
४) करणीयम् - कृ (८ उ.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम्।
५) अनुसृत्य - अनु + सृ (१ प.प.), पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
६) उक्तम् - ब्रू (२ उ.प.), वच् (२ प. प.) क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।
७) विराजन्ते - वि + राज् (१ उ.प. अत्र आ.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
८) शालते - शाल् (१ आ.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
९) निरूपिताः - नि + रूप् (१० प.प), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा, बहुवचनम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया बहुवचनम् ।
१०) ज्ञायते - ज्ञा (९ उ.प.), कर्मणि, लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
११) वर्णितम् - वर्ण् (१० उ.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा द्वितीया एकवचनम्।
१२) उपदिष्टम् - उप + दिश् (६ उ.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, द्वितीया एकवचनम्।
१३) अवधारणीयम् - अव + धृ (१० उ.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, नपुंसकलिङ्गम् प्रथमा, द्वितीया एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) तदर्थं विविधप्रसाधनसाहित्यस्य प्रभूतम् उपयोजनं भारतीयाः कृतवन्तः ।
२) प्रसाधनस्य द्वौ विभागौ ।
३) ऋतुम् अनुसृत्य प्रसाधनं करणीयम् ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) प्राय: सर्वे जना: प्रसाधनं कुर्वन्ति, यत: ... ।

अ) जना: प्रसाधनप्रिया: ।

आ) प्रसाधनै: विना जीवितुं न शक्यते ।

२) ऋतुम् अनुसृत्य एव प्रसाधनं क्रियते, यत: ... ।

अ) ऋतुविरुद्धं प्रसाधनं कर्तुं न शक्यते ।

आ) ऋतुविरुद्धं प्रसाधनं हिताय न भवति ।

३) केशधूपनं काले काले कर्तव्यम्, यत: ... ।

अ) केशधूपनेन विना प्रसाधनं न शोभते ।

आ) केशधूपनेन स्वेदयूकादय: नश्यन्ति ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) उचिताहार–निद्रा–जलपान–व्यायामादिकै: – .... ।

अ) बाह्यप्रसाधनं साध्यम् ।

ब) आन्तरिकप्रसाधनं साध्यम् ।

२) ऋतुम् अनुसृत्य प्रसाधनम् – .... ।

अ) ग्रीष्मकाले कृष्णागरुधूपनं शिशिरकाले चन्दनविलेपनम् ।

ब) ग्रीष्मकाले चन्दनविलेपनम्, शिशिरकाले कृष्णागरुधूपनम् ।

३) प्राचीनप्रसाधनानां विशेष: यत् तत्र – .... ।

अ) कृतकानां रसायनबहुलानां प्रसाधनानां प्राचुर्यम् ।

ब) नैसर्गिकप्रसाधनानां प्राचुर्यम् ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) सुविदितानां कलानां सङ्ख्या – [ ]

२) प्राचीनकाले आयुज्यमाना एका सौन्दर्यस्पर्धा – [ ]

३) प्रसाधनकलाया: षोडश–अङ्गेषु एकम् – [ ]

४) एकं बाह्यप्रसाधनम् – [ ]

५) एक: केशरचनाविशेष: – [ ]

६) प्रसाधनस्य परमोत्कर्ष: – [ ]

७) गाहासत्तसई वर्णिता – [ ]

८) वनौषधियुतै: चूर्णकै: विलेपनेन मृदुतरा भवति – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) प्रसाधनकला केषु काव्येषु वर्णिता अस्ति?

२) प्रसाधनकलाया: कति अङ्गानि सन्ति?

३) केशसंवर्धनस्य कृते किम् आवश्यकम्?

४) केशधूपनेन किं भवति ?
५) मुखे केन गौरकान्तिः शालते ?
६) केन ओष्ठौ रञ्जनीयौ ?
७) करचरणाः कथं प्रसाधनीयाः ?
८) हर्षचरिते के पटभेदाः निरूपिताः ?
९) प्राचीनप्रसाधनविषये कः विशेषः लक्षणीयः ?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) प्रसाधनं नाम मानवजीवनस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् ।
२) प्रसाधनकलायाः चतुष्षष्टिः अङ्गानि सन्ति ।
३) मुखसौन्दर्यस्य कृते बहवः कल्पाः प्रसिद्धा ।
४) प्रसाधनस्य परमोत्कर्षः नाम केशसंवर्धनम् ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) चित्रशिल्पेषु नैकविधाः प्रसाधनपराः जनाः दृश्यन्ते ।
२) प्रसाधनकलायाः षोडश अङ्गानि सन्ति ।
३) शिशिरे ऊर्णावस्त्रं कृष्णागुरुधूपनं तथा कुङ्कुममण्डनम् उपयुक्तम् ।
४) विलेपनेन त्वक् उज्ज्वला मृदुतरा च भवति ।
५) मुखसौन्दर्यस्य कृते बहवः कल्पाः प्रसिद्धाः ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) वेदपूर्वकालादेव न केवलं स्त्रियः किन्तु पुरुषाः अपि प्रसाधनकलायां निपुणाः । (तद्)
२) तासु प्रसाधनविषयकाः नैकाः कलाः निर्दिष्टाः । (चतुष्षष्टिकला)
३) प्रसाधनस्य द्वौ विभागौ–आन्तरिकप्रसाधनं तथा बाह्यप्रसाधनम् । (तद्)
४) ऋतुम् अनुसृत्य प्रसाधनं करणीयम् इति सूचितम् । (एतद्)
५) कज्जलशलाकया तयोः अलङ्करणं कर्तव्यम् । (नेत्र)

९. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) प्रसाधनप्रियाः	बहुभूषणम्
२) षोडश	चूर्णकानि
३) वनौषधियुतानि	त्वक्
४) उज्ज्वला	अलङ्करणम्
५) चतुर्विधम्	अङ्गानि
	जनाः

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) जगत्यस्मिन् = जगति +......... ।
२) .... = सुविदिता + एव ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

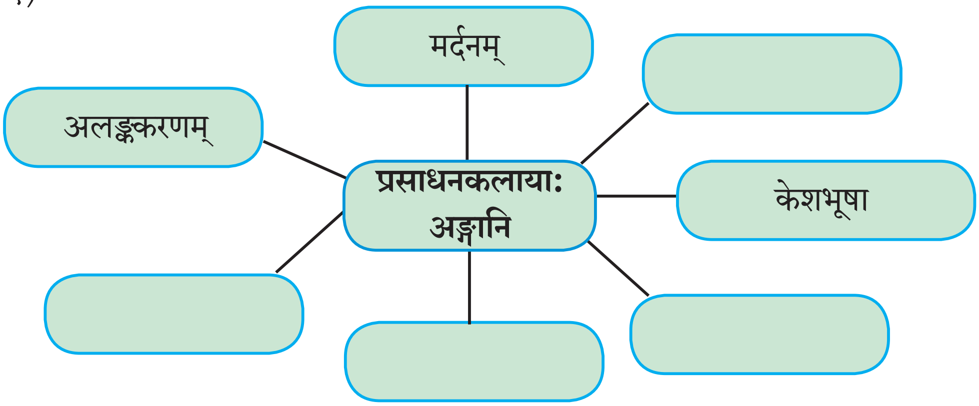

२)

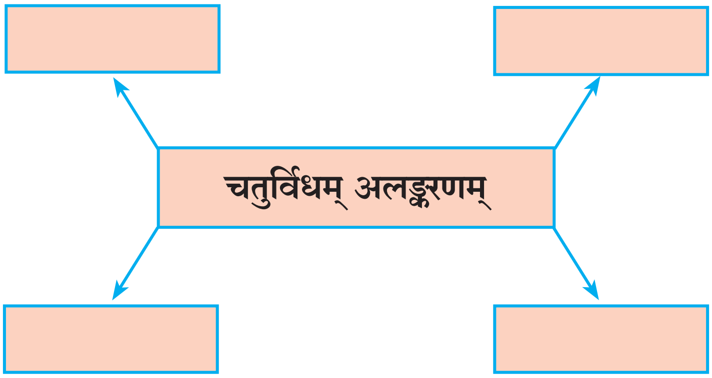

३)

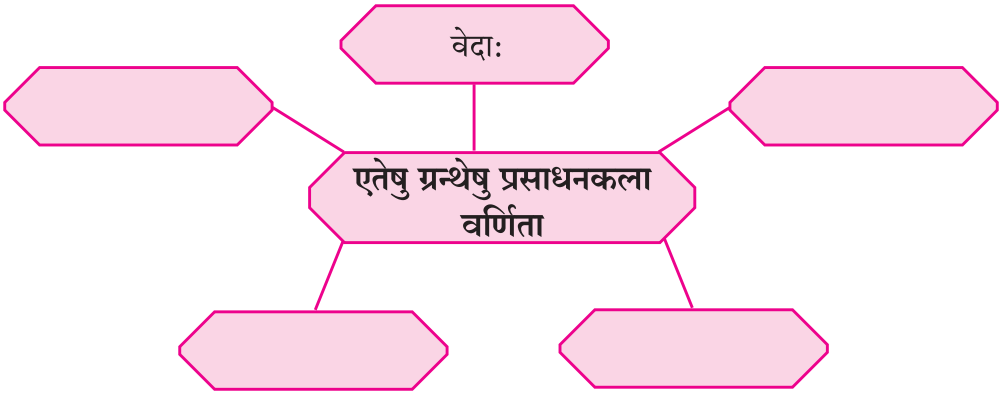

(आ) मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा तालिकां पूरयत ।

१)

आन्तरिकप्रसाधनम्	बाह्यप्रसाधनम्

(निद्रा, स्नानम्, केशसम्मार्जनम्, व्यायामः)

२)

ग्रीष्मऋतुः	शिशिरऋतुः

(ऊर्णावस्त्रम्, कार्पासवस्त्रपरिधानम्, कृष्णागरुधूपनम्, मौक्तिकमालाधारणम्)

३)

केन	किम्
....	यूकानाशः
....	केशसंवर्धनम्
लोध्रपुष्पपरागचूर्णेन	....
....	ओष्ठरञ्जनम्
प्राकृतिकसामग्र्या	....
....	नेत्रालङ्करणम्
....	स्नानम्
विलेपनेन	....

(वनौषधियुक्ततैलेन, मुखवर्णकान्तिः, केशधूपनेन, प्रसाधननिर्माणम्, कज्जलशलाकया, दुर्गन्धनाशनम्, ताम्बूलेन, फेनकेन)

उपक्रमः –

१) आधुनिककाले उपयुज्यमानानि प्राचीनानि प्रसाधनानि अन्विष्यत ।

२) चतुर्विधानाम् अलङ्करणानां चित्राणि सङ्गृह्णीत ।

***

तृतीयः पाठः । प्रजापालनार्थं राजकर्तव्यानि ।

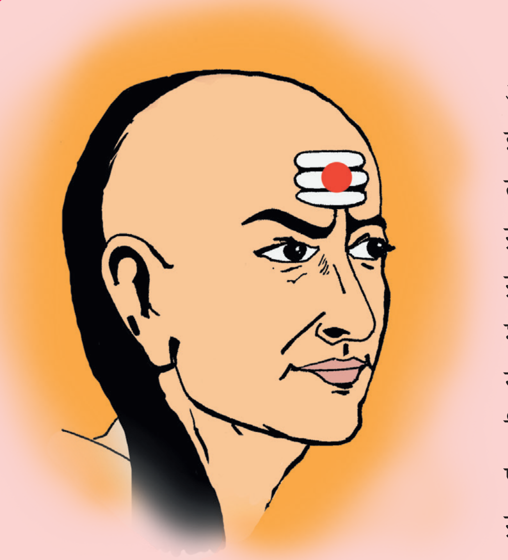

भूमिका – प्राचीनभारते बहूनि शास्त्राणि विकसितानि। तेषु अन्यतमं शास्त्रम् अस्ति राजनीतिशास्त्रम् । एतत् शास्त्रम् 'अर्थशास्त्रम्' इति नाम्ना प्रसिद्धम् । राजनीतिविषयकाणां तत्त्वानां विमर्शः वेदेषु तथा रामायण-महाभारतादिषु बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यते । शास्त्ररूपेण तेषां ग्रथनं प्रथमतः कौटिल्यविरचिते 'अर्थशास्त्रम्' इति ग्रन्थे प्राप्यते। ग्रन्थस्य कालविषये मतभिन्नता वर्तते । किन्तु ख्रिस्ताब्दपूर्वं चतुर्थं शतकम् इति तस्य कालः नैकैः विद्वद्भिः निर्णीतः । अर्थशास्त्रं नाम राजनीतिविषयकः ज्ञानकोषः एव । तत्र राज्ञः अध्ययनं, दिनचर्या, राजकर्तव्यानि, अमात्यनियुक्तिः, गूढपुरुषनियुक्तिः, परराज्यसम्बन्धः, युद्धम् इत्यादयः नैके विषयविभागाः सन्ति। अस्य ग्रन्थस्य प्रभावः उत्तरकालीनेषु सर्वेषु राज्यशास्त्रग्रन्थेषु दृश्यते।

राज्ञः प्रथमं तथा परमं कर्तव्यं नाम प्रजापालनम् । तदेव राज्ञः तथा राज्यव्यवस्थायाः परमोच्चं ध्येयम् इति कौटिल्येन वारं वारं प्रतिपादितम् । तदर्थं राज्ञा किं किं कर्तव्यं तदस्मिन् सम्पादिते पाठे वर्णितम् । एतत् सर्वम् आधुनिककाले गणराज्यानां सर्वकारैः तथा नागरिकैः अपि सुष्ठु अवधारणीयम् इत्यत्र नास्ति शङ्कालेशः ।

कृषि-पशुपाल्य-वणिज्या च वार्ताः। धान्य-पशु-हिरण्य-कुप्य-विष्टिप्रदानात् औपकारिकी। तया स्वपक्षं परपक्षं च वशीकरोति कोषदण्डाभ्याम् । (१.४.१,२)

कृषिविषयकाणि कर्तव्यानि –

करदेभ्यः कृतक्षेत्राणि प्रयच्छेत् । अकृतानि कर्तृभ्यो नादेयानि । अकृषताम् आच्छिद्य अन्येभ्यः प्रयच्छेत् । ग्रामभृतकवैदेहका वा कृषेयुः । धान्य-पशु-हिरण्यैः चैतान् अनुगृह्णीयात् । तान्यनु सुखेन दद्युः। अनुग्रहपरिहारौ चैतेभ्यः कोषवृद्धिकरौ दद्यात्, कोषोपघातकौ वर्जयेत् । अल्पकोषो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते। निवेशसमकालं यथागतकं वा परिहारं दद्यात् । निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात् । (२.१.८-१८)

सीताध्यक्षः सर्वधान्य-पुष्प-फल-शाक कन्दमूल-वाल्लिक्य-क्षौम-कार्पासबीजानि यथाकालं गृह्णीयात् । (२.२४.१,२) बहुहलपरिकृष्टायां भूमौ (बीजानि) वापयेत् । यथाकालं च सस्यादि जातं जातं प्रवेशयेत् । न क्षेत्रे स्थापयेत् किञ्चित् पलालमपि पण्डितः। (२.२४.३१)

दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वाऽनुग्रहं कुर्यात्, दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण, भक्तसंविभागं वा । (४.३.१७) उपहतान् पितेवानुगृह्णीयात् । बाल-वृद्ध-व्यसन्यनाथांश्च राजा बिभृयात् । (२.१.२६)

सेतुबन्धनविषयकाणि कर्तव्यानि –

सहोदकम् आहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत् । अन्येषां वा बध्नतां भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्, पुण्यस्थानारामाणां च । मत्स्य-प्लव- हरितपण्यानां सेतुषु राजा स्वाम्यं गच्छेत् । पूर्वकृतान् सेतुबन्धादिकान् रक्षेत्, नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् । (२.१.२०, २१, २४, ३९)

पशु-वन-विषयकाणि कर्तव्यानि –

अकृष्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत् । (२.२.१) ग्रामान्तरेषु च विवीतं स्थापयेत् । (२.३४.६) अनुदके कूपसेतुबन्धोत्सान् स्थापयेत्, पुष्पफलवाटांश्च । (२.३४.८) स्तेन-व्याल-व्याधिभिः उपहतान्

पशुव्रजान् रक्षेत् । (२.१.३७)

राजा अभयवनानि कारयेत् । प्रदिष्टाभयानाम् अभयवनवासिनां च मृग-पशु-पक्षि-मत्स्यानां बन्धने हिंसायां वा दण्डं कारयेत् । (२.२६.१)

सूत्रविषयकाणि कर्तव्यानि –

सूत्राध्यक्षः सूत्र – वर्म – वस्त्र – रज्जु – व्यवहारं तज्जातपुरुषैः कारयेत् । ऊर्णा – वल्क – कार्पास – तूल–शण–क्षौमाणि च विधवा–न्यङ्गा–कन्या–प्रव्रजिता–वृद्धराजदासीभिः कर्तयेत् । (२.२३.१,२) सूत्रशालां प्रत्युषसि भाण्डवेतनविनिमयं कारयेत् । सूत्रपरीक्षामात्रः प्रदीपः । स्त्रिया मुखसन्दर्शनेऽन्यकार्यसम्भाषायां, वेतनकालातिपातने, अकृतकर्मवेतनप्रदाने च दण्डः । (२.२३.१२–१४)

वाग्विशेषः ।

१. वार्ता: – कौटिल्यमतानुसारेण राज्ञा चतस्रः विद्याः पठितव्याः, तासु अन्यतमा वार्ता । वृत्तिः नाम उपजीविका । सा यैः उपायैः साध्यते, ते उपायाः वार्तायाम् अन्तर्भूताः । वार्ताबलेन राजकोषसमृद्धिः भवति तथा सैन्यबलं नाम दण्डः वर्धते ।

२. तान्यनु सुखेन दद्युः – राज्ञा कृपारूपेण यद् धनधान्यादिकं कृषिकेभ्यः दीयते, तद् कृषिकैः यथाकालं सौकर्येण प्रत्यर्पितव्यम् ।

३. निवेशसमकालं यथा आगतकं वा–नूतननगरवसनसमये वा तदनन्तरं वा ये जनाः तस्मिन् नगरे उषित्वा कृषिकर्म कर्तुमिच्छन्ति, तेभ्यः राज्ञा कश्चित्कालपर्यन्तं परिहाराः दातव्याः ।

४. सीताध्यक्षः – कृषिविभागस्य मुख्याधिकारी । राज्यशासने विविधविभागानां मुख्याधिकारिणः 'अध्यक्ष' इति संज्ञया कौटिल्येन उल्लिखिताः, यथा सूत्राध्यक्षः ।

५. आहार्योदकम् – यत्र नैसर्गिकाः जलस्रोताः अनुपलब्धाः, तत्र समन्ततः उदकम् आनीय सेतुबन्धाः पूरणीयाः ।

६. तज्जातपुरुषैः – तत् (तस्मिन्) नाम सूत्रव्यवहारे जातैः कुशलैः पुरुषैः ।

शब्दार्थः ।

१) कुप्यम् – सुवर्णं रजतं च विहाय इतरे धातवः ।
२) विष्टिः (स्त्री.) – श्रमिकः, कर्मकरः ।
३) कृतक्षेत्रम् – सुक्षेत्रम् (सस्यवर्धनाय योग्यम्) ।
४) आदेयानि – हर्तव्यानि ।
५) ग्रामभृतकः – ग्रामसेवकः ।
६) वैदेहकः – वणिक् ।
७) परिहारः – अनुदानम् ।
८) ग्रसते – निगिलति ।
९) वाल्लिक्यम् (विशेषणम्) – वल्ल्यां/लतायां जातम् (फलादिकम्) इति ।
१०) क्षौमाणि – अतसीसूत्राणि । (threads collected from the bush of linseed/flax/जवस)
११) पलालम् – तृणम्, धान्यकल्कः ।
१२) भक्तम् – अन्नम्, भोजनम्, खाद्यम् ।
१३) उपग्रहः – सञ्चयः ।
१४) उपहतान् – पीडितान् ।

१५) सहोदकम् – नैसर्गिकम् उदकम् ।
१६) पुण्यस्थानम् – मन्दिरम्, देवालयः, तीर्थस्थानम् ।
१७) आरामः – उपवनम्, उद्यानम्, वाटिका ।
१८) प्लवः – जलचरः ।
१९) हरितपण्यम् – वनस्पत्यादीनि विक्रेयवस्तूनि ।
२०) स्वाम्यम् – स्वामित्वम्, आधिपत्यम् ।
२१) विवीतम् – धेनूनां कृते तृणस्थली ।
२२) उत्सः – निर्झरः, जलाशयः ।
२३) वाटः – उद्यानम्, वाटिका ।
२४) स्तेनः – चौरः, तस्करः ।
२५) व्यालः – हिंस्रपशुः ।
२६) व्रजः – समूहः ।
२७) वर्म (वर्मन्-नपुं.) – कवचः, संनाहः ।
२८) वल्कः/वल्कम् – वृक्षत्वक् ।
२९) तूलः – शाल्मलीतन्तवः । (शाल्मली-काटेसावर/silk cotton tree)
३०) शणः – (ताग/ Jute) ।
३१) न्यङ्गा – विकलाङ्गा ।
३२) प्रव्रजिता – संन्यासिनी ।

सन्धिविग्रहः ।

१) नादेयानि = न + आदेयानि ।
२) तान्यनु = तानि + अनु ।
३) पितेवानुगृह्णीयात् = पिता + इव + अनुगृह्णीयात् ।
४) कृत्वाऽनुग्रहम् = कृत्वा + अनुग्रहम् ।
५) व्यसन्यनाथांश्च = व्यसनी + अनाथान् + च ।
६) नवांश्चाभिप्रवर्तयेत् = नवान् + च + अभिप्रवर्तयेत् ।
७) मुखसन्दर्शनेऽन्यकार्यसम्भाषायाम् = मुखसन्दर्शने + अन्यकार्यसम्भाषायाम् ।

समासविग्रहः ।

१) कोषदण्डाभ्याम् – कोषः च दण्डः च, ताभ्याम्, इतरेतर-द्वन्द्वः ।
२) करदेभ्यः – करं ददाति इति, तेभ्यः, उपपद-तत्पुरुषः ।
३) अनुग्रहपरिहारौ – अनुग्रहः च परिहारः च, इतरेतर-द्वन्द्वः ।
४) कोषोपघातकौ – कोषस्य उपघातकौ, षष्ठी-तत्पुरुषः ।
५) अल्पकोषः – अल्पः कोषः यस्य सः, बहुव्रीहिः ।
६) अकृष्यायाम् – न कृष्या, तस्याम्, नञ्-तत्पुरुषः ।
७) ग्रामान्तरेषु – अन्ये ग्रामाः, तेषु, कर्मधारयः ।
८) अनुदके – न विद्यते उदकं यस्मिन् तत्, तस्मिन्, नञ्-बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) वशीकरोति - वश + कृ (८ उ.प. अत्र प.प.), च्वि-रूपम्, लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
२) प्रयच्छेत् - प्र + दा-यच्छ् (१ प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) अनुगृह्णीयात् - अनु + ग्रह् (९ उ.प. अत्र प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) दद्युः - दा (३ उ.प. अत्र प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
५) ग्रसते - ग्रस् (१ आ.प.), लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) बिभृयात् - भृ (३ प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) बन्धयेत् - बन्ध् (९ प.प.), विधिलिङ्, णिजन्तम्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
८) व्याधिभिः - व्याधि इकारान्तम्, पुंलिङ्गम्, तृतीया, बहुवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात् ।
२) सूत्रपरीक्षामात्रः प्रदीपः ।

२. उचितं कारणं चित्वा वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) राजा अल्पकोषः न स्यात्, यतः .....।
अ) सः धान्यं क्रेतुम् असमर्थः स्यात् ।
ब) सः पौरजानपदानेव ग्रसेत ।

२) विवीतेषु कूपसेतुबन्धोत्सान् स्थापयेत्, यतः .....।
अ) तत्र पुष्पफलवाटांश्च भवेयुः ।
ब) तत्र नैसर्गिकम् उदकम् अनुपलब्धम् ।

३. उचितं वाक्यांशं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) दुर्भिक्षे उपहतान् प्रति राज्ञः वर्तनम् – .... ।
अ) पिता इव स्नेहपूर्णं स्यात् ।
ब) खलः इव कठोरपूर्णं स्यात् ।

२) सूत्राध्यक्षः अकृतकर्मवेतनप्रदाने – .... ।
अ) पारितोषकं दद्यात् ।
ब) दण्डं कुर्यात् ।

४. उचितं शब्दं चित्वा चतुष्कोणं पूरयत ।

१) सस्यादिकं यथाकालं गृह्णाति सः – [ ]
२) मत्स्य-प्लव-हरितपण्यानाम् स्वामी – [ ]
३) सूत्र-वर्म-वस्त्र व्यवहारस्य मुख्याधिकारी – [ ]

५. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत ।

१) वार्ता: का: ?
२) करदेभ्य: किं प्रयच्छेत् ?
३) राजा उपहतान् कीदृशम् अनुगृह्णीयात् ?
४) राजा कै: उपहतान् पशुव्रजान् रक्षेत् ?

६. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यं लिखत ।

१) करदेभ्य: कृतक्षेत्राणि प्रयच्छेत् ।
२) निवृत्तपरिहारान् मित्रमिवानुगृह्णीयात् ।
३) सहोदकम् आहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत् ।
४) अकृष्यायां भूमौ जनेभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत् ।
५) राजा उपहतान् पशुव्रजान् रक्षेत् ।

७. रेखाङ्कितं पदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) करदेभ्य: कृतक्षेत्राणि प्रयच्छेत् ।
२) दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वा अनुग्रहं कुर्यात् ।
३) बाल-वृद्ध-व्यसन्यनाथांश्च राजा बिभृयात् ।
४) ग्रामान्तरेषु राजा विवीतं स्थापयेत् ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) निवृत्तपरिहारान् पितेवानुगृह्णीयात् । (तद्)
२) बहुहलपरिकृष्टायां भूमौ बीजानि वापयेत् । (इदम्)
३) राजा सेतुं बन्धयेत् । (भवत्)

९. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) अल्पकोष:	भूमौ
२) कृषिविषयकाणि	अनुग्रहपरिहारौ
३) कोषवृद्धिकरौ	पशुव्रजान्
४) बहुहलपरिकृष्टायाम्	प्रदीप:
५) उपहतान्	कर्तव्यानि
६) सूत्रपरीक्षामात्र:	राजा

१०. सन्धितालिकां पूरयत ।

१) नादेयानि = ... + ... ।
२) .... = नवान् + च + अभिप्रवर्तयेत् ।

११. पृथक्करणं कुरुत ।

जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

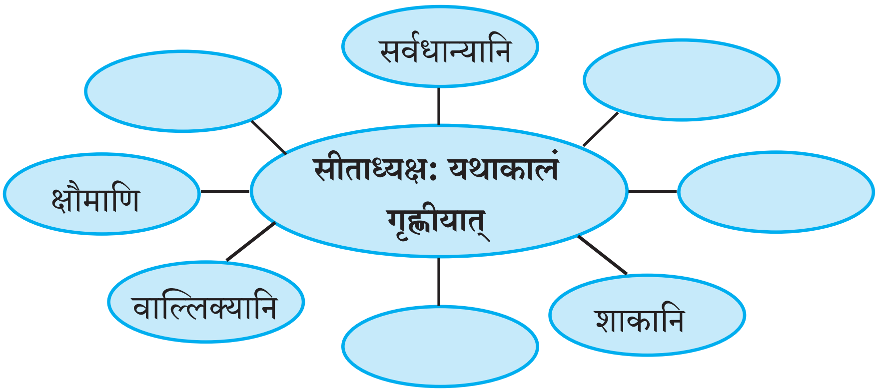

२)

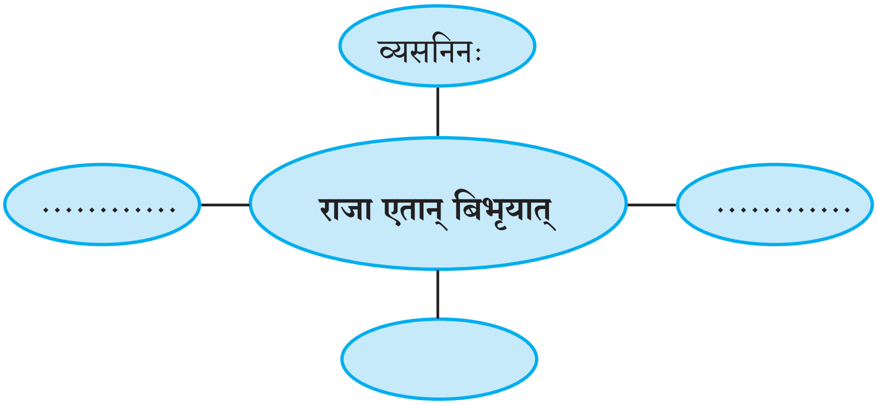

३)

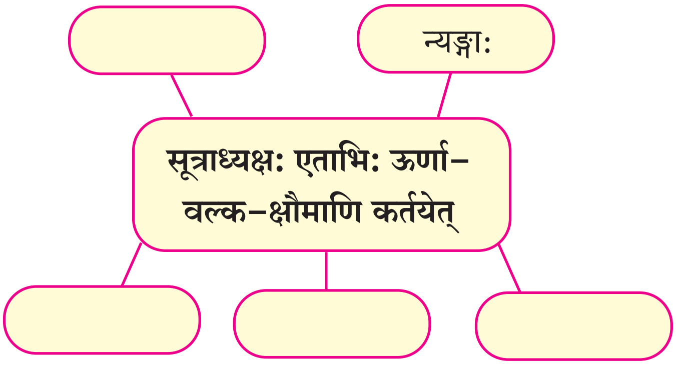

उपक्रम : –

१) पाठे उल्लिखितेषु प्रजापालनतत्त्वेषु कानि कानि वर्तमाने भारतीयसंविधाने समाविष्टानि? सङ्कलनं कुरुत ।

२) यूट्यूबमाध्यमेन 'चाणक्य' नाम्नीं दूरदर्शनमालिकां पश्यत ।

***